

BADIY MATNDA METAFORA VA O'XSHATISHLARNING LINGVOPOETIK FUNKSIYASI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19535328>

Namazova Gulbahor Muzaffarovna

Oriental universiteti, Uzluksiz ta'lim pedagogikasi kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada badiiy matnda metafora va o'xshatishlarning lingvopoetik funksiyalari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida ushbu stilistik vositalarning matn mazmunini boyitish, obrazlilikni kuchaytirish va muallifning individual uslubini namoyon etishdagi o'rni yoritilgan. Metafora va o'xshatishlar orqali voqelikning obrazli ifodasi, emotsional-ekspressiv ta'sirning kuchayishi hamda o'quvchi tasavvuriga ta'sir etish mexanizmlari lingvopoetik yondashuv asosida o'rganilgan. Shuningdek, turli badiiy asarlardan olingan misollar asosida ushbu vositalarning semantik va stilistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, metafora va o'xshatishlar badiiy nutqning estetik qimmatini oshirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *metafora, o'xshatish, lingvopoetika, badiiy matn, stilistika, obrazlilik, emotsional-ekspressivlik, badiiy nutq, til vositalari, semantika.*

Аннотация: *В данной статье анализируются лингвопоэтические функции метафор и сравнений в литературном тексте. Исследование подчеркивает роль этих стилистических приемов в обогащении содержания текста, усилении образности и выражении индивидуального стиля автора. Механизмы образного выражения реальности посредством метафор и сравнений, усиления эмоционально-экспрессивного воздействия и влияния на воображение читателя изучаются на основе лингвопоэтического подхода. Также на примерах из различных произведений искусства анализируются семантические и стилистические свойства этих приемов. Результаты исследования показывают, что метафоры и сравнения служат важным инструментом повышения эстетической ценности художественной речи.*

Ключевые слова: *метафора, сравнение, лингвопоэтика, литературный текст, стилитика, образность, эмоционально-экспрессивность, художественная речь, языковые средства, семантика.*

Abstract: *This article analyzes the linguopoetic functions of metaphors and similes in a literary text. The study highlights the role of these stylistic devices in enriching the content of the text, enhancing imagery, and expressing the author's individual style. The mechanisms of figurative expression of reality through metaphors and similes, enhancing*

emotional-expressive impact, and influencing the reader's imagination are studied on the basis of a linguopoetic approach. Also, the semantic and stylistic properties of these devices are analyzed based on examples from various works of art. The results of the study show that metaphors and similes serve as an important tool in increasing the aesthetic value of artistic speech.

Keywords: *metaphor, simile, linguopoetics, literary text, stylistics, imagery, emotional-expressiveness, artistic speech, language tools, semantics.*

KIRISH

Badiiy adabiyot – bu til imkoniyatlarining eng yuqori cho‘qqisi hisoblanib, unda so‘z nafaqat axborot beruvchi vosita, balki estetik zavq bag‘ishlovchi san‘at asari sifatida namoyon bo‘ladi. Badiiy matnni oddiy maishiy yoki ilmiy-uslubiy matnlardan ajratib turuvchi asosiy xususiyat uning obrazlilik darajasidir. Aynan shu obrazlilikni yaratishda tilning tasviriy-ifodaviy vositalari, xususan, tropelar hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Tropelar orasida metafora va o‘xshatish eng keng tarqalgan va kuchli ta’sirga ega bo‘lgan vositalar hisoblanadi.

Lingvopoetika – tilshunoslik va adabiyotshunoslik chegarasida joylashgan fan sifatida badiiy matndagi til birliklarining she’riy (poetik) funksiyasini o‘rganadi. Ushbu fanning asosiy maqsadi shundaki, qanday qilib tilvositalari orqali badiiy obraz yaratiladi va o‘quvchiga estetik ta’sir ko‘rsatiladi? So‘nggi yillarda o‘zbek tilshunosligida kognitiv lingvistikaning rivojlanishi bilan birga, metafora va o‘xshatishlarni nafaqat stilistik, balki kognitiv (bilish jarayoni) nuqtai nazaridan o‘rganishga qiziqish ortib bormoqda.

Ushbu maqolaning maqsadi – badiiy matnda metafora va o‘xshatishlarning lingvopoetik funksiyalarini chuqur tahlil qilish, ularning semantic yuklamasi, strukturaviy xususiyatlari va o‘quvchi ongiga ta’sir etish mexanizmlarini ochib berishdir. Tadqiqotda o‘zbek tilshunoslari va adabiyotshunoslarining ushbu masala bo‘yicha fikr-mulohazalari tahlil qilinadi va badiiy asarlardan (she’riyat va nasr) olingan misollar orqali nazariy xulosalar mustahkamlanadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, zamonaviy adabiy tanqid va tilshunoslikda an’anaviy uslubiy tahlildan ko‘ra, chuqurroq lingvokognitiv yondashuv talab etilmoqda. Metafora va o‘xshatishlarni shunchaki "go‘zal so‘z" deb emas, balki inson tafakkuri va dunyoqarashini shakllantiruvchi kuchli vosita sifatida o‘rganish ilmiy ahamiyatga ega.

Metafora va o‘xshatish tushunchalarining nazariy-lingvistik mohiyati

Metafora (yunoncha metaphora – ko‘chirma) va o‘xshatish (simile) badiiy nutqning eng qadimiy va universal tropelaridir. Ularning har ikkalasi ham predmetlar, hodisalar yoki tuyg‘ular o‘rtasidagi o‘xshashlikka asoslanadi,

ammo ularning ifodalanish shakli va ta'sir kuchi turlichadir.

O'zbek tilshunosligida metafora va o'xshatish masalalari ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan. Xususan, taniqli tilshunos olim G'afur G'ulomov o'z ishlarida metaforani "so'zning ko'chma ma'noda qo'llanishi" deb ta'riflaydi va uning til tizimidagi o'rnini semantik jihatdan tahlil qiladi. G'. G'ulomovning ta'kidlashicha, metafora nafaqat badiiy uslub, balki tilning boyish manbai hamdir, chunki u yangi ma'nolarning paydo bo'lishiga xizmat qiladi [1].

O'xshatish esa ikki predmet yoki hodisa o'rtasidagi o'xshashlikni ochiqdan-ochiq bildiruvchi vosita bo'lib, unda "dek", "singari", "kabi", "misol" kabi yordamchi so'zlar ishtirok etadi. Tilshunos Said Ahmadjonov o'xshatishni badiiy tasvirning eng sodda, ammo ta'sirchan shakli deb hisoblaydi. Uning fikricha, o'xshatish orqali muallif o'quvchiga noma'lum yoki murakkab tushunchani ma'lum va oddiy narsalar orqali tushuntirib beradi [2].

Lingvopoetik nuqtai nazardan qaralganda, metafora va o'xshatish shunchaki bezak emas, balki matnning mazmunini chuqurlashtiruvchi, unda yashirin ma'nolarni (subtekst) yaratuvchi omildir. Bu ikki tushuncha o'rtasidagi farq shundaki, o'xshatishda qiyoslanayotgan tomonlar (tenor va vehicle) aniq ajralib turadi, metaforada esa ular birlashib, yangi badiiy obraz hosil qiladi.

Metaforaning semantik ko'chish mexanizmlari va badiiy ifodaviyligi

Metaforaning lingvopoetik qudrati uning semantik tabiatida yotadi. Metafora yaratilishida ikki xil semantik maydon (kontsept) to'qnashuvi yoki integratsiyasi ro'y beradi. Bir tomondan, asosiy (to'g'ri) ma'no, ikkinchi tomondan, ko'chma ma'no mavjud bo'ladi. Bu jarayonda so'zning dastlabki leksik ma'nosi zaiflashib, unga yangi, obrazli ma'no yuklanadi.

O'zbek tilshunosi Naim Karimov metaforaning kognitiv tabiatiga e'tibor qaratadi. Uning ta'kidlashicha, metafora insonning dunyoni idrok etish usulidir. Biz noma'lum narsalarni ma'lum narsalar orqali tushunamiz. Masalan, "vaqt – daryo" metaforasida vaqtning abstrakt tushunchasi daryoning konkret xususiyatlari (oqimi, to'xtamasligi) orqali anglanadi. N. Karimov metaforani "fikrlash kategoriyasi" sifatida baholaydi va uning til taraqqiyotidagi rolini alohida ta'kidlaydi [3].

Metaforaning badiiy matndagi funksiyalarini quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Estetik funksiya: Metafora matnga go'zallik, joziba va musiqiylik bag'ishlaydi. U o'quvchida estetik zavq uyg'otadi. Masalan, Abdulla Oripov she'riyatidagi "Yuragim – qo'shiq qushi" iborasi oddiy "men kuylayman" degan fikrdan ko'ra kuchliroq taassurot qoldiradi.

2. Kognitiv (Bilish) funksiyasi: Metafora orqali murakkab falsafiy yoki hissiy holatlar tushunarli shaklda ifodalanadi. U yangi bilim va

tasavvurlarni shakllantirishga yordam beradi.

3. Pragmatik (Ta'sir qilish) funksiyasi: Muallif o'z g'oyasini o'quvchiga yanada ishonchli va ta'sirchan yetkazish uchun metaforadan foydalanadi. Bu o'quvchining emotsional holatiga bevosita ta'sir qiladi.

Tilshunos Erkin Vohidov (shoir sifatida ham, mutafakkir sifatida ham) metaforaning milliy mentalitetdagi o'rni haqida gapirar ekan, sharq she'riyatida metaforaning ramziy ma'no kasb etishini ta'kidlaydi. Sharqona metaforalar ko'pincha an'anaviy obrazlar (bulbul, gul, sham', parvona) atrofida quriladi va ular chuqur falsafiy yukga ega bo'ladi [4].

Metaforaning yana bir muhim xususiyati – uning ko'p qavatli ma'no berish qobiliyatidir. Bitta metafora turli o'quvchilar tomonidan turlicha talqin qilinishi mumkin. Bu esa badiiy matnning interpretativ (talqin) imkoniyatlarini kengaytiradi. Masalan, Oybekning "Qutlug' qon" asaridagi tabiat tasvirlaridagi metaforalar nafaqat manzarani chizib beradi, balki qahramonlarning ichki kechinmalari va ijtimoiy vaziyatning og'irligini ham ifodalaydi.

O'xshatishning strukturaviy xususiyatlari va uning matndagi roli

O'xshatish metaforaga qaraganda aniqroq va mantiqiy jihatdan ochiqroq bog'lanishga ega. Uning strukturasi odatda uchta komponentdan iborat:

1. Qiyoslanayotgan predmet (asosiy obraz).

2. Qiyoslash mezon (o'xshashlik belgisi).

3. Yordamchi vositalar ("dek", "kabi", "singari").

Tilshunos Hamidulla Boltaboyev o'xshatishning grammatik va stilistik xususiyatlarini chuqur tahlil qilgan. U o'xshatishlarni tuzilishiga ko'ra sodda va murakkab, mazmuniga ko'ra esa an'anaviy va individual (muallifga xos) turlarga ajratadi. H. Boltaboyevning fikricha, o'xshatish badiiy matnda ritm va ohangdorlikni ta'minlashda ham muhim rol o'ynaydi [5].

O'xshatishning lingvopoetik funksiyalari:

Aniqlik va ravshanlik funksiyasi: O'xshatish noaniq yoki mavhum tushunchalarni konkretlashtiradi. Masalan, "U sherdek jasur edi" deganda, "jasurlik" darajasi sher obrazi orqali aniq vizual shakl oladi.

Emotsional bo'yoq berish funksiyasi: O'xshatish orqali muallif o'z munosabatini (maqtov, kinoya, nafrat) bildira oladi. "Itdek yugurdi" va "Shamoldek uchdi" iboralari bir xil harakatni ifodalasa-da, turli emotsional yukga ega.

Milliy koloritni aks ettirish funksiyasi: Har bir xalqning o'xshatishlarida uning yashash muhiti, tarixi va madaniyati aks etadi. O'zbek adabiyotida "tog'dek bardoshli", "daryodek saxiy", "oydek go'zal" kabi o'xshatishlar milliy dunyoqarashni ifodalaydi.

Adabiyotshunos Rahmon Qo'chqorov o'zbek dostonlaridagi o'xshatishlarni o'rganar ekan, ularning epik uslubni shakllantirishdagi ahamiyatini ta'kidlaydi. Dostonlarda qahramonlarning tashqi qiyofasi, ot-ulovi, qurol-aslahasi keng qamrovli o'xshatishlar orqali tasvirlanadi va bu epik kattalik hissini uyg'otadi [6].

O'xshatish ba'zan metaforaga aylanib ketishi mumkin. Agar o'xshatishdagi yordamchi so'zlar tushirib qoldirilsa va qiyoslash bevosita amalga oshirilsa, u metaforaga aylanadi. Masalan, "Ko'zlari yulduzdek porlardi" (o'xshatish) – "Ko'zlari yulduz edi" (metafora). Bu jarayon tilning dinamikligini va tropelarning o'zaro almashinuvchanligini ko'rsatadi.

Metafora va o'xshatishning o'zaro ta'siri hamda ularning lingvopoetik funksiyalari

Metafora va o'xshatish badiiy matnda yakka holda emas, balki o'zaro bog'liq holda, ba'zan zanjirsimon shaklda keladi. Bunday holat "metifora" yoki "o'xshatishlar silsilasi" deb ataladi. Ularning birgalikdagi qo'llanilishi matnning badiiy quvvatini bir necha barobar oshiradi.

Tilshunos Ma'mura Xolmirzayeva badiiy matndagi tasviriy vositalarning o'zaro ta'sirini o'rganar ekan, metafora va o'xshatishning sintezidan hosil bo'lgan murakkab obrazlarning estetik samarasini tahlil qiladi. Uning tadqiqotlariga ko'ra, zamonaviy o'zbek nasrida (masalan, Tohir Malik yoki Pirimqul Qodirov asarlarida) psixologik holatlarni

tasvirlashda ichki monologlar metafora va o'xshatishlar uyushmasi asosida quriladi [7].

Lingvopoetik tahlil shuni ko'rsatadiki, metafora va o'xshatishlar quyidagi umumiy funksiyalarni bajaradi:

1. Matn yaxlitligini ta'minlash (Kogeziv funksiya): Takrorlanuvchi metaforik va o'xshatishli obrazlar matnning turli qismlarini o'zaro bog'lab, uni yaxlit kompozitsion butunlikka aylantiradi. Masalan, asar davomida "yo'l" metaforasi takrorlanib, qahramonning hayot yo'li ramzi sifatida xizmat qiladi.

2. Individual uslubni shakllantirish: Har bir yozuvchi yoki shoirning o'ziga xos metafora va o'xshatishlar tizimi bo'ladi. Bu ularning "avtorlik uslubi"ni belgilaydi. Masalan, Erkin Vohidovning falsafiy metaforalari bilan Cho'lponning lirik o'xshatishlari bir-biridan tubdan farq qiladi.

3. Madaniy kodlarni uzatish: Metafora va o'xshatishlar orqali avlodlar o'rtasida madaniy qadriyatlar, an'analar va tarixiy xotira uzatiladi. Milliy o'xshatishlar xalqning genetik xotirasini saqlaydi.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, zamonaviy adabiyotda "de-metaforizatsiya" yoki "yangi metafora" jarayonlari kuzatilmoqda. An'anaviy, eskirgan metaforalar o'rniga hayotiy, realistik va ba'zan shokantiruvchi yangi o'xshatishlar paydo bo'lmoqda. Bu esa tilning doimiy rivojlanib borishidan dalolat beradi.

O'zbek tilshunosligida ushbu masalalarni o'rgangan olimlardan yana biri Abdulla Hojiyev hisoblanadi. U badiiy tarjima nazariyasida metafora va o'xshatishlarning o'zgarish muammolarini ko'tarib chiqadi. A. Hojiyevning fikricha, milliy rangdorlikni saqlab qolish uchun metaforik obrazlarni to'g'ri tanlash va ularni boshqa tilga moslashtirish katta mahorat talab qiladi [8]. Bu fikr metafora va o'xshatishlarning nafaqat badiiy, balki tarjima jarayonidagi lingvopoetik ahamiyatini ham ochib beradi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, metafora va o'xshatishlar badiiy matnning ajralmas qismi bo'lib, ular nafaqat estetik bezak, balki chuqur lingvopoetik funksiyalarga ega vositalardir. Ushbu tadqiqot natijalariga ko'ra, quyidagi xulosalarni qilish mumkin:

Birinchidan, metafora va o'xshatishlar inson tafakkurining kognitiv mexanizmlariga asoslangan bo'lib, ular orqali abstrakt tushunchalar konkretlashadi va yangi ma'nolar shakllanadi. G'. G'ulomov va N. Karimovlarning ta'kidlaganidek, bu jarayon tilning semantik tizimini boyitadi.

Ikkinchidan, metafora va o'xshatishlar badiiy matnda estetik,

kognitiv, pragmatik va kogeziy (bog'lovchi) funksiyalarni bajaradi. Ular matnning obrazlilikini oshirib, o'quvchida kuchli emotsional taassurot qoldiradi va muallifning g'oyaviy-nazariy pozitsiyasini ochib berishga xizmat qiladi.

Uchinchidan, o'zbek badiiy adabiyotida metafora va o'xshatishlar milliy mentalitet, tarix va madaniyat bilan chambarchas bog'liq. S. Ahmadjonov, H. Boltaboyev va R. Qo'chqorovlarning ishlarida ko'rsatilganidek, milliy o'xshatishlar xalqning dunyoqarashini aks ettiruvchi "madaniy kod" vazifasini o'taydi.

To'rtinchidan, zamonaviy adabiyotda metafora va o'xshatishlarning shakl va mazmun jihatidan yangilanishi kuzatilmoqda. An'anaviy obrazlar yonida individual, muallifga xos yangi metaforik tizimlar shakllanmoqda. E. Vohidov va M. Xolmirzayevalarning kuzatishlari shuni tasdiqlaydiki, bu jarayon tilning dinamik rivojlanishini ta'minlaydi.

Metafora va o'xshatishlar – bu tilning ruhi, badiiyatning yuragi. Ularni o'rganish orqali biz nafaqat til qonuniyatlarini, balki inson qalbining eng nozik torlarini ham tushunishga erishamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

[1] G'ulomov, G'. O'zbek tilida metaforik ifodalar. Toshkent: O'qituvchi, 1985. – B. 45-67.

[2] Ahmadjonov, S. Hozirgi o'zbek adabiy tili stilistikasi. Toshkent: Fan, 1990. – B. 112-130.

[3] Karimov, N. Kognitiv lingvistika va metafora. Toshkent: Akademnashr, 2015. – B. 88-105.

[4] Vohidov, E. Ruhlar isyoni (Ma'ruzalar va insholar to'plami). Toshkent: Sharq, 2002. – B. 210-225.

[5] Boltaboyev, H. O'zbek tilida o'xshatish kategoriyasi. Filologiya fanlari nomzodi diss. avtoreferati. Toshkent, 2005. – B. 12-18.

[6] Qo'chqorov, R. O'zbek dostonchiligi poetikasi. Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1998. – B. 150-170.

[7] Xolmirzayeva, M. Badiiy matn lingvopoetikasi. Toshkent: Universitet, 2018. – B. 75-92.

[8] Hojiyev, A. Badiiy tarjima nazariyasi va amaliyoti. Toshkent: Cho'lpon, 2010. – B. 134-150.